

Kromme sikkel des doods, of de pest van 1624 in Delft

Kees van der Wiel en Peter Ekamper

De pest lijkt voor Delft vooral verbonden met de naam van Pieter van Foreest (1522-1597), de geneesheer die in 1558 door het stadsbestuur uit Alkmaar werd gehaald om de pest te helpen beteugelen tijdens wat waarschijnlijk de zwaarste epidemie was die de stad ooit gekend heeft. Omdat hij vele ziektegevallen daarvan beschreven heeft, is hij in de medische wereld bekend gebleven.

Toen Van Foreest in februari 1558 de stad binnenkwam was de epidemie al sinds mei van het jaar daarvoor gaande. Op zijn wandeling van de Haagpoort naar het huidige Hoogheemraadshuis op de Oude Delft, waar hij onderdak vond bij Jan de Huyter, kwam hij naar eigen zeggen die dag zeven lijkstoeten tegen op hun weg naar de Oude Kerk. Tussen mei 1557 en november 1558 zouden volgens Van Foreest 5.000 mensen aan de pest zijn overleden. Elders heeft hij het zelfs over 6.500 doden. Op het hoogtepunt van de epidemie stierven volgens hem wel honderd mensen op een dag. Die cijfers zijn later wel met argwaan bekeken, omdat Delft in die jaren niet veel meer dan 15.000 inwoners geteld kan hebben. Een derde van de bevolking zou toen dus plotseling het leven hebben gelaten, en dat terwijl dat voor de welvaart van de stad achteraf nauwelijks herkenbare gevolgen lijkt te hebben gehad. Dat gold ook voor de grootste pestepidemie uit de zeventiende eeuw in Delft, die van 1624, waarover we redelijk goed geïnformeerd zijn.

In dat jaar sloeg de pest in Delft opnieuw genadeloos toe. Er stierven volgens de begraafboeken van Delft bijna 4.200 mensen op een totaal van 20.000 inwoners. Dat waren ruim 3.500 doden meer dan in het jaar daarvoor. De digitale beschikbaarheid van vrij gedetailleerde gegevens uit de begraafboeken maken het mogelijk die epidemie goed te analyseren. Gecombineerd met een ooggetuigenverslag en andere bronnen uit die tijd maken ze duidelijk dat de waarnemingen van Van Foreest in 1558 veel minder onwaarschijnlijk zijn dan ze op het eerste gezicht lijken. Dat geldt ook voor zijn andere opmerkingen, waaronder die dat de ziekte vooral de armen trof. Hij weet dat voor een belangrijk deel aan de hongersnood door misoogsten die in 1556 aan de ziekte vooraf ging. Velen moesten daardoor hun toevlucht nemen tot bedorven voedsel. Hij zag tijdens de pest armen vechten om een doodskist, zoals zij het jaar tevoren vochten om brood. Een van zijn opmerkelijkste observaties was dat de pest niet alleen de zwaksten in de samenleving trof, zoals jonge kinderen en bejaarden, maar juist ook jonge volwassenen in de kracht van hun leven. Hij weet dat aan hun overvloed aan kwetsbare levenssappen. Vooral jonge manzieke vrouwen werden volgens hem het slachtoffer van de pest, maar onder mensen van boven de 45 was de sterfte relatief geringer.

Toch is de catastrofe van 1624 vrij geruisloos uit de geschiedenis van de stad verdwenen. Hoe is het mogelijk dat een ramp van die omvang zo weinig ophef heeft veroorzaakt en zo weinig zichtbare littekens in de samenleving heeft nagelaten?

Vertrouwd verschijnsel

In de jaren 1347-1351 werd Europa voor het eerst vanuit het Zwarte Zeegebied overvallen door de tot dan toe onbekende ziekte die later als de Zwarte Dood de geschiedenis in zou gaan. Voor Delft kunnen we het spoor van de 'hete ziekte' vanaf de grote stadsbrand van 1536 goed volgen. Sindsdien heeft de pest de stad tot 1664 tien keer bezocht, met tussenpauzes van telkens tien tot twintig jaar. Op 13 mei 1537, net een jaar na de grote brand, werden maatregelen tegen de pest afgekondigd. Vermoedelijk was de bevolking destijds extra kwetsbaar vanwege de slechte huisvesting. Wie door de pest getroffen werd, moest zes weken zijn huis en nering sluiten en een schoof riet of stro voor de deur hangen. Huisgenoten van een pestslachtoffer mochten alleen over straat met een rietje in hun hand als waarschuwingsteken. Ze mochten niet in de kerk, het stadhuis, de vleeshal of op de vismarkt komen. Zieke personen moesten binnen blijven, of naar het Vondelingenhuis aan de Molslaan gebracht, dat tijdelijk als pesthuis was ingericht.

Tijdens de volgende epidemie in 1557-1558 werd het Maria Magdalenaklooster aan de Verwersdijk tot pesthuis ingericht. De chaos moet enorm geweest zijn. Pastoor Jacob Gerritsz van de Oude Kerk weigerde pestlijders de laatste sacramenten te laten toedienen, nadat een daarvoor aangewezen kapelaan ziek geworden was. Het pesthuis weigerde echter op zijn beurt patiënten op te nemen die niet eerst bediend waren. Daarbij kreeg het de steun van het stadsbestuur. Overigens zouden zowel de pastoor als vijf van zijn kapelaans aan de pest overlijden. De volgende epidemieën in 1567/'68, een jaar na de Beeldenstorm, en daarna in 1574, 1594 en 1601/'02 waren veel minder hevig. In 1617 toen in veel andere Hollandse steden ook pest heerste, bleef Delft zelfs gespaard. In 1624 kreeg de stad echter te maken met veruit de zwaarste epidemie uit de zeventiende eeuw. Aan de pest gingen een jaar met hoge graanprijzen en een koude winter vooraf. Tijdens de zomer waarin de ziekte uitbrak was het erg warm en droog. Daarna kwam de pest minder heftig terug in 1635 en 1636. In 1655 volgde weer een epidemie, maar ook toen viel de sterfte mee. Wel was een jaar eerder door de buskruitramp het pesthuis aan de Verwersdijk zwaar beschadigd. Besloten werd een geheel nieuw, goed geoutilleerd pesthuis te bouwen buiten de stadswallen in de buurt van de Oostpoort, omgeven door een soort slotgracht en voorzien van een eigen kerkhof. Het kalf was toen echter al vrijwel verdronken, want de enige keer dat het nog voor een pestepidemie in gebruik kwam was in 1664. In Delft waren toen nog zo'n 400 pestdoden te betreuren, maar in Amsterdam datzelfde jaar meer dan 20.000 en in Londen een jaar later circa 100.000. Daarna kwam de ziekte in West-Europa echter nooit meer terug. Ze verdween even plotseling als ze drie eeuwen daarvoor gekomen was.

Tot 1664 was de pest dus een min of meer vertrouwd verschijnsel in de samenleving. Mensen die een leeftijd van 60 tot 70 jaar bereikten (en dat was ook toen niet heel uitzonderlijk) maakten het meerdere keren in hun leven mee. Dat gold ook voor stadsbestuurders en geneeskundigen. Het sterfjepatroon was niet altijd hetzelfde, al brak de ziekte in de meeste gevallen uit tijdens een warme zomer en maakte zij de meeste slachtoffers in het najaar. Doorgaans kwam ze tot stilstand in de daaropvolgende winter. In een aantal gevallen keerde zij in de

zomer weer terug. De ziekte trof de meeste steden steeds min of meer gelijktijdig, maar van plaats tot plaats kon de intensiteit nogal verschillen. Nergens was het in 1624 echter zo hevig als in Delft.

Verslag van een schoolmeester

Delft was vanaf 13 juni 1624 twee weken lang in de ban van de jaarlijkse Sint-Odulphuskermis en jaarmarkt. Dat evenement trok attracties, kooplieden en bezoekers van heinde en ver. De Haagse schoolmeester David Beck bezocht woensdag 16 juni het evenement op uitnodiging van zijn broer Hendrik die in Delft een school dreef en hij nam Haagse familieleden mee, lezen we in zijn dagboek. Het gezelschap ontmoette een aantal andere verwanten uit Rotterdam, waarmee ze naar de Markt trokken. Aldaar zagen zij de Delftse schutterij in vol ornaat paraderen. Drie dagen later was Beck weer in Delft aangezien zijn school 'dese weken niet veel te beduiden hadde vermits de Delftsche Kermis'. In de Peperstraat ontmoet hij onder andere goud- en zilversmid Pieter van der Poel, een 'compeer' van hem (goede kennis). Van der Poel had een goedlopende zaak met klandizie in onder meer Amsterdam, Den Haag, Rotterdam en Bergen op Zoom en voor een kapitaal van duizend gulden bloembollen in zijn tuin.ⁱ Het gezelschap trok naar zijn tuin op de Buitenwatersloot, waar ze zijn kostbare tulpen bewonderden, een 'kan of twee bier' dronken en een potje kegelden. De pest was in Beck's dagboek toen nog niet ter sprake gekomen, maar uit de begraafboeken blijkt dat toen de dodentallen al begonnen op te lopen.

Drie maanden later, op 28 september, zou ook edelsmid Van der Poel ten grave worden gedragen. Zes van zijn negen kinderen waren hem al voorgegaan en zijn vrouw zou spoedig volgen. Het toont dat niet alleen de armoedzaaiers de dupe werden van de 'Gave Gods', zoals de ziekte destijds eufemistisch werd genoemd. Goud- en zilversmid Corstiaen van Borselen in het huis de Bock op de Wijnhaven, trof op 8 september 1624 hetzelfde lot. Archeoloog Epko Bult vond eind jaren '90 in diens beerput een hele collectie tinnen voorwerpen die met een puntig voorwerp moedwillig vernield waren. Hij interpreteerde dat als een soort ritueel offer om het noodlot van de pest af te wenden.ⁱⁱ

In juli liep het dodental merkbaar op. Er stierven die maand viermaal zoveel mensen als in juli 1623. Op 10 juli schrijft Beck voor het eerst in zijn dagboek over de pest, als hij meldt dat in Den Haag iemand die hij via-via kent door de ziekte getroffen is. Op 24 juli hoort hij van een vriend 'dat de peste te Delft noch al sterk voortging'. De volgende dag probeert hij 'ongetemperd bang en ziekelijk weder' te verdrijven met een goed glas bier. Het nieuws over de pest en vooral die in Delft, waar het duidelijk erger is dan in Den Haag, blijft hem achtervolgen. Op 17 augustus verneemt hij bij de barbier dat die dag in Delft 60 lijken begraven zouden zijn 'alle aan de gave Gods'. 't Welck ick volgenden daags hoorde bevestigen'. Dat lijkt overigens kapperspraat. Volgens de begraafboeken werden die dinsdag 17 doden begraven, in de hele week daarvoor 107 doden. Er zijn overigens wel vermoedens dat de registratie in de begraafboeken tijdens zo'n epidemie te wensen overliet. Zo was er

waarschijnlijk ook een eigen kerkhof bij het pesthuis en de vraag is of de doden die daar zijn begraven wel allen in de begraafboeken van de Oude en Nieuwe Kerk zijn opgenomen.

Een week later kwam zijn broer uit Delft langs die hem vertelde dat de sterfte 'hoe langer hoe meer de overhand nam'. Op 29 augustus ging Beck 's middags met de schuit naar Delft. Daar hoorde hij niets 'dan clagen, zuchten, clocken luijden ende van sterven ende doden spreken'. Hij sprak er de nicht van zijn overleden vrouw, die zeer bedroefd was 'alsoo haer vader, moeder en suster an de pest vast lagen'. Terwijl hij er stond 'wierden er wel 5 of 6 lijcken voorbij gedragen'.

Half september heeft Beck door alle nieuwstijdingen een buitengewoon onrustige nacht. Hij droomde dat hij 'met goeden spoed' op een groot schip voer, maar daarna '*door een pesthuis moest gaan, ende dat geschiedde met zulken anxt dat mij docht, de plage op mijn lijf te hebben ende merckelijck gekregen te hebben*'. Van angst kon hij geen voet meer verzetten. Wakker geworden, voelde hij zich beroerd. Op weg naar school werd hij '*onderwijlen zoo misselijck met klockinge der herssene, des herten, ende omroeringe in mijn lijff, dat ick heel beangxt wert meijnende voorzeker het speck al weg te hebben, ende prepareerde mij vast tot de ziekte en een Christelijck sterven, bevelende mij met eene goede resolutie in de handen onses saligmakers, dien hertgrondelijck biddende om een genadige ende zalige uitcompste*'.

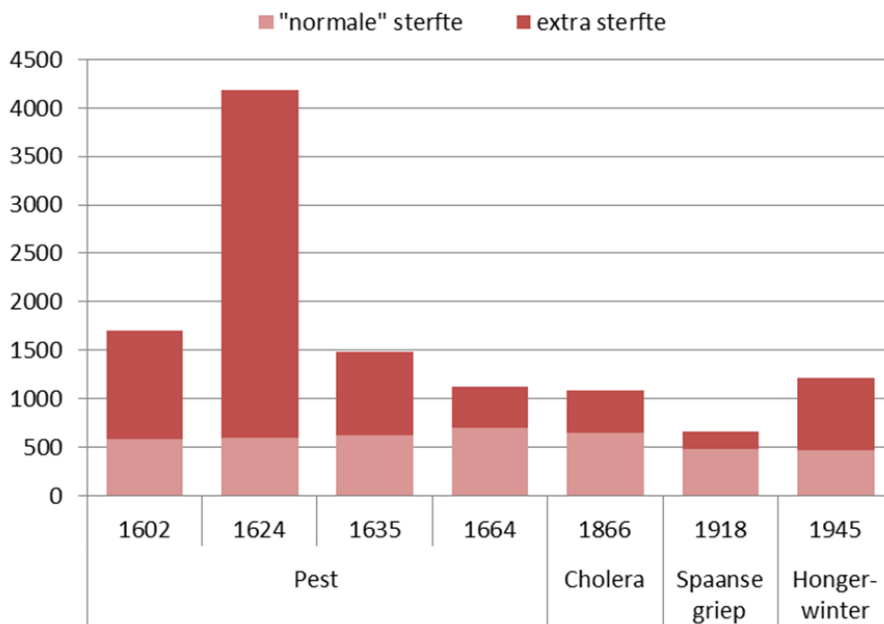
Nadat hij 's avonds zijn kinderen had gezien en diverse kennissen had gesproken, voelde hij zich echter al weer 'frij en vrolijk'. Twee dagen later schrijft hij opgetogen dat hij een 'ruijg landschapje' getekend had. Beck was naast schoolmeester en dichter ook een enthousiast tekenaar en vioolspeler. Eind oktober begint zijn obsessie met de pest af te nemen, hoewel de ziekte dan in Delft nog steeds voortraast en hij heel wat kennissen aan de ziekte heeft zien overlijden. Op 7 november meldt hij dat hij die dag een 'boeckgen tegen de pest' uit 1604 van Gerardum Vinshemium in een ruk had uitgelezen.

De sterfte in cijfers

De verhoogde sterfte ten opzichte van voorgaande jaren duurde van juni 1624 tot begin maart 1625. In totaal overleden volgens de begraafboeken in die negen maanden ruim 4.000 mensen. Onder normale omstandigheden stierven in zo'n periode ongeveer 450 personen. De omvang en het verloop van de sterfte over de tijd wijst overduidelijk op een zware epidemie. De helft van de slachtoffers viel tijdens de piek van de epidemie in de maanden september en oktober. De ruim 3.500 extra sterfgevallen kunnen dan ook beschouwd worden als slachtoffers van de pest. Bij de volkstelling van 1622 telde Delft (zonder Delfshaven) 20.000 inwoners. Omgezet naar het tegenwoordige Delft van 100.000 inwoners zouden dat 20.000 doden zijn in ruim een half jaar tijd. Een epidemie die daarbij ook maar enigszins in de buurt komt is sinds 1624 niet meer voorgekomen in de stad (figuur 1). De cholera-epidemieën uit de negentiende eeuw zorgden in de ergste jaren 1866/'67 voor 421 sterfgevallen op iets meer dan 20.000 inwoners. Dat was nog geen achtste van het aantal pestdoden in 1624.

Mocht de registratie in de begraafboeken te kort zijn geschoten, dan zou het werkelijke aantal slachtoffers van de pestepidemie nog veel hoger kunnen zijn geweest.

Figuur 1. Vergelijking van de sterfte in Delft in een aantal 'ramp'-jaren

Bron: berekeningen op basis van Begraafboeken van Delft en sterftecijfers van het Centraal Bureau voor de Statistiek.

Anonieme doden

De rijken bleven niet gespaard, maar de pest was toch vooral een ziekte van de armen. Al vanaf het begin van de zeventiende eeuw was het in Delft gebruikelijk alle doden in de begraafboeken met naam en toenaam en vaak ook adres te noteren, zij het dat vrouwen en kinderen vaak als 'kind van...' of 'vrouw van ...' werden aangeduid. Toen echter de epidemie eind augustus 1624 haar hoogtepunt naderde en er wekelijks meer dan honderd doden moesten worden ingeschreven – in september werden dat er bijna driehonderd per week – konden de kerkelijke autoriteiten die zorgvuldigheid niet meer bijhouden en werd een deel van de doden anoniem geboekt als 'van de armen' c.q. 'van de Heilige Geest' of 'Charitaatsdoden'. De eerste keer gebeurde dat met 25 doden in de week van 24 augustus. In de week van 7 september ging het om 49 doden, daarna werden de aantallen anonieme doden minder. In totaal ging het om 386 armen wiens dood anoniem werd geregistreerd, tien procent van het totaal aantal overledenen (3.838) in de tweede helft van 1624. De gegevens over de doden die

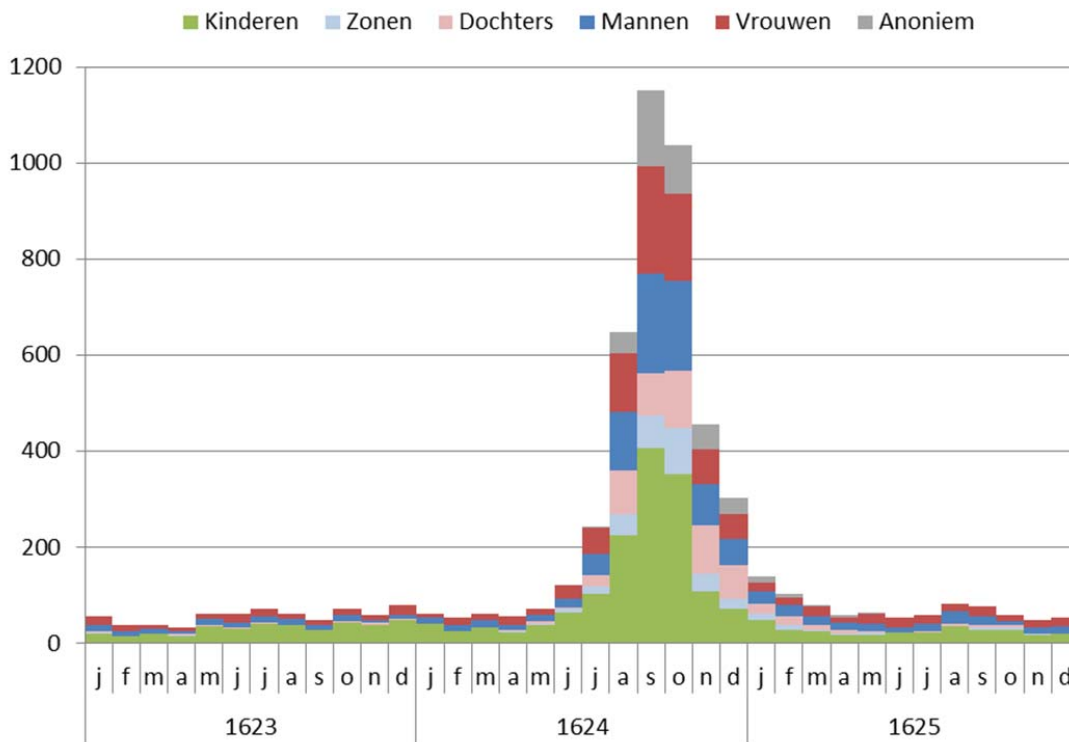
wel met naam en toenaam werden genoteerd bieden ons een aantal interessante nieuwe inzichten in de pestepidemie.

Volwassenen en kinderen

Zowel onder mannen, vrouwen en kinderen was de sterfte tijdens de pestperiode in de tweede helft van 1624 vele malen hoger dan in de vergelijkbare periode van het jaar daarvoor, gemiddeld bijna tienmaal zo groot. Toch waren er opmerkelijke verschillen (figuur 2). Zo stierven er relatief meer volwassen mannen in die pestperiode dan vrouwen: mannen bijna twaalf keer zo veel en vrouwen ruim acht keer zo vaak.

Opmerkelijk was dat de oversterfte onder kinderen minder groot was dan onder volwassenen. Natuurlijk stierven er veel kinderen, maar de oversterfte onder deze leeftijdsgroep (ruim vijf keer zo vaak) was bijna de helft van die van volwassenen. Onder normale omstandigheden was de kindersterfte in de zeventiende eeuw al schrikwekkend hoog. Doorgaans bestond de helft van de sterfgevallen uit kinderen, maar tijdens het hoogtepunt van de epidemie was dat vanwege de relatief hoge sterfte onder volwassenen maar een kwart.

Figuur 2. Sterfte per maand in Delft in de jaren 1623-1625

Bron: Begraafboeken van Delft.

Nog opmerkelijker is de enorme oversterfte onder de overledenen die niet als 'kind' maar specifieker als 'zoon' of 'dochter' werden geregistreerd: ruim negentig keer zo vaak voor 'zonen' en vijftig keer zo vaak bij 'dochters'. Welke personen met die termen werden aangeduid is niet helemaal duidelijk, mogelijk bedoelde men daarmee geen kleine kinderen, maar iets oudere nog thuis wonende kinderen en jongvolwassenen die al in het arbeidsproces actief zijn, dus voornamelijk tieners en twintigers; een leeftijdscategorie die de dans van de kindersterfte ontsprongen was maar de pest nam ze royaal te grazen. Een beeld dat past bij de eerdere bevindingen van Van Foreest. Datzelfde zien we als we naar categorieën kijken die de kerk hanteerde bij het begraven, namelijk 'armkinderen' (zuigelingen die op de arm ten grave werden gedragen) en 'baarkinderen' (in een kist op een baar gedragen). Tijdens de pestperiode bleek de zuigelingensterfte tweemaal zo hoog als in de vergelijkbare periode het jaar daarvoor. Bij de baarkinderen daarentegen was de sterfte tientallen malen zo hoog als een jaar eerder (45 keer zo hoog in de piekmaanden augustus tot en met oktober in de Oude Kerk).

Arm en rijk in het graf

Van de veertig leden van het stadsbestuur, de Veertigraad, overleed in 1624 alleen Simon Jacobsz Overschie, graanhandelaar op de Binnenwatersloot op 13 december. Beck kende hem als 'oom Simon' en noemt hem geregeld in zijn dagboek. Beck bezoekt hem aan zijn ziekbed in september en is bij zijn begrafenis. Hij vermeldt niet dat hij door de pest getroffen is, en daar lijkt het ook niet op.

De economische elite van de stad bestond uit graanhandelaren en bierbrouwers, al ging het met het bier en de graanhandel inmiddels minder goed dan voorheen. Van de veertig tot vijftig brouwers die de stad nog telde, overleed alleen Claes Tou in de Visch op de Voorstraat. De brouwer van de Clock op de Oude Delft, Jacob van Belle, een zwager van Beck, kreeg ook de pest, maar overleefde het. Werknemers in de bierbrouwerijen zoals brouwersknechts, opperbrouwers, bierkruiers, moutmakers en gijlinslagers komen heel wat vaker op de dodenlijst van de tweede helft 1624 voor: in totaal 26 keer. Daarnaast ook 31 kuipers, elf korendragers, twee koreneters en acht molenaars (deels rosmolenaars in de brouwerijen). Dat zullen er wel meer geweest zijn, want slechts van 345 van de 742 met name genoemde manlijke volwassen doden is het beroep bekend. Andere beroepen die veel op de dodenlijst voorkomen zijn wevers (16), schoenmakers en schoenlappers (15), kleermakers (12), plateelbakkers (11), bakkers (9) en timmerlieden (9).

Het verschil tussen arm en rijk manifesteerde zich ook in de plek waar men na de dood kwam te liggen. Wie het kon betalen, liet zich binnen de kerk begraven, het liefst in een eigen familiegraf. Wie dat niet kon betalen werd buiten voor of naast de kerk begraven. Onder normale omstandigheden werden ongeveer evenveel mensen binnen de kerk begraven als daarbuiten. Tijdens de pestepidemie in de tweede helft van 1624 was het aantal mensen dat buiten de kerk begraven werd echter ruim driemaal zo groot als het aantal doden dat binnen mocht liggen.

Plekken des onheils

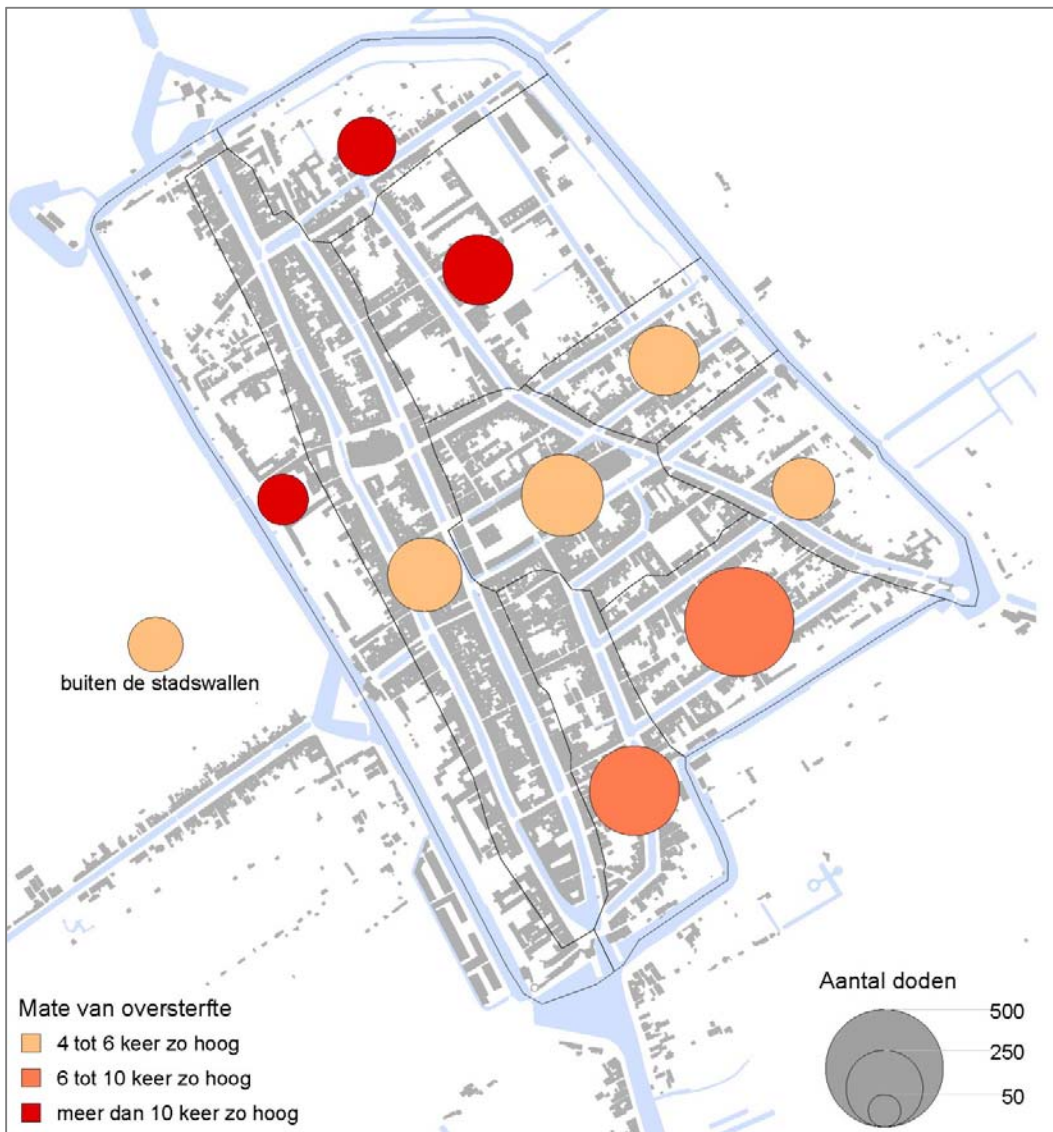
De epidemie begon in de typische armenbuurten van de stad: de Pieterstraat, de Gasthuislaan, het Rietveld en ook de toenmalige Kakpoort op het Achterom. Aan de betere grachten Oude Delft en Nieuwe Delft (Koornmarkt-Voorstraat) was de sterfte in de tweede helft van 1624 ‘slechts’ 5,5 maal zo hoog als in dezelfde periode een jaar eerder (figuur 3). In het centrum rond de Markt, Choorstraat en Oude Langendijk was de sterfte maar 4,7 keer hoger. Dat gold opvallend genoeg ook voor de armere oostelijke buurten bij het Oosteinde en aan het Rietveld en de Vlamingstraat, waar die toename 4,5 maal was. Hoger was de sterfte in het gebied rond de Molslaan, Pieterstraat en Gasthuislaan, waar bijna zevenmaal zoveel mensen stierven als een jaar daarvoor. Aan het Achterom en rond de Brabantse Turfmarkt was dat 8,4 zoveel. Het zwaarst getroffen waren de noordelijke delen van de stad rond de Geerweg en Verwersdijk/Doelenstraat waar twaalfmaal zo veel doden vielen als in de tweede helft van 1623 en het gebied rond de Dirklangenstraat/Bagijnhof en andere steegjes langs de Vest (dertienmaal). Over de hele stad genomen ging het om bijna tienmaal zoveel doden als in dezelfde periode in 1623. Hierbij moet wel bedacht worden dat van ruim een derde van de doden in de tweede helft van 1624 geen adres is vermeld. Zij kwamen waarschijnlijk vooral uit de armere buurten, waardoor de cijfers voor die buurten in feite hoger zal zijn geweest.

Een plek waar ook veel doden te betreuren waren, was het Weeshuis. Hier stierf op 5 september weeshuismoeder Maertgen Abrams, op 26 september de schoolmeester en op 2 oktober de kleermaker Jan Jansz. Chirurgijn Dirck van der Well die naast het weeshuis woonde, werd 13 februari 1625 ten grave gedragen. De weeskinderen staan niet als zodanig aangetekend in de begraafboeken, maar in het Kinderboek van het Weeshuis staan alle overlijdensgevallen in de marge genoteerd. Het waren er meer dan honderd van de naar schatting ruim driehonderd wezen die op dat moment in het huis vertoefden. In een enkel geval staat bij het overlijden ‘buiten het pesthuis’. Kennelijk waren er ook nog kinderen die aan iets anders overleden. Na de epidemie was de chaos, ook in de administratie, zo groot dat met een nieuw Kinderboek werd begonnen. Daarin werden 132 nieuwe kinderen ingeschreven waarvan de ouders inmiddels aan de pest waren gestorven. Die aanloop was ongeveer zesmaal zo groot als in een normaal jaar. In 1625 kwamen daar nog eens nieuwe 45 wezen bij.

In het Oude Mannen Huis op de Voldersgracht was de sterfte ook groot. Van de circa twintig bewoners aldaar overleden er minstens tien, op 19 augustus de moeder van het tehuis en op 18 oktober ook haar opvolgster Trijntje Joris. Het pesthuis werd in 1624 slechts bij acht doden als overlijdensadres opgegeven. Dat moeten er ongetwijfeld heel veel meer zijn geweest, waarschijnlijk ook de meeste anonieme doden. Dat het in die acht gevallen verzorgers en verzorgsters uit het pesthuis betreft is ook niet waarschijnlijk, omdat een aantal van hen met een beroep als schoenlapper, tapijtwerker en koolwerker vermeld staan. Wellicht betrof het overledenen zonder eigen woon- of verblijfsplaats.

Figuur 3. Sterfte en mate van oversterfte* in Delft in de tweede helft van 1624

* Oversterfte = sterfte in 2de helft 1624 / sterfte in 2de helft 1623

Bron: Begraafboeken van Delft; kaart op basis van Historisch GIS Delft.

Bestuurlijk optreden

Bij een catastrofe van dergelijke omvang verwacht de hedendaagse toeschouwer grote maatschappelijke onrust en een roep om dadendrang. Maar het eerste dat opvalt bij het doorlezen van de nog beschikbare stukken van de besturen van de stad en maatschappelijke instellingen als het Gasthuis of de Kamer van Charitate (plaatselijke armenzorg) is dat daarin opvallend weinig te vinden is wat wijst op nerveuze beraadslagingen hoe te handelen in deze crisis. Integendeel, het lijkt wel of de ziekte zoveel mogelijk werd doodgezwegen. Pas na de nodige aarzeling besloot het stadsbestuur tot het opnieuw aflezen en afstoffen van eerdere ver- en geboden inzake de ziekte, toen de uitbraak daarvan niet meer te ontkennen viel. Zo werd op 22 juli, ongeveer een maand nadat de sterftecijfers begonnen op te lopen, de keur tegen de 'peste of heete sieckte' van 1602 opnieuw afgelezen met het luiden van de grote klok. Kennelijk trachtte men de paniek zo lang mogelijk te bezweren. De officiële erkenning had natuurlijk ook een desastreus effect op de handel. Iedereen trachtte vanaf dat moment de stad te mijden. Dat gold overigens voor de burgers zelf ook. Ook zij probeerden vaak de besmetting zo lang mogelijk geheim te houden, blijkt onder meer uit het dagboek van Beck, om hun maatschappelijke bewegingsruimte en broodwinning niet in gevaar te brengen.

Ondertussen sprak iedereen met angst over de 'Gave Gods' en was er in de vrije verkoop een bloeiende handel in theologische, half-medische traktaten en raadgevingen. De algehele teneur daarvan was dat de ziekte een straf van hogherhand was voor zondigheid in de maatschappij. Met die boodschap werd in 1624 in Delft onder meer een stichtelijk vers à la Homerus over Gods toorn en de pest uitgegeven, van de hand van de Vlissingse arts J. Viverius. Bij de volgende pestepidemie van 1636 werd die ook opgenomen in de bloemlezing van *'Verscheydene seer uytmemende onder-richten handelende van de besmettinghe der Pestilentie'* etc, van Adriaen P. Ravesteyn, leraar aan de Latijnse School in Delft.

Een week voordat de pestverordening publiekelijk werd afgekondigd had het stadsbestuur zich gebogen over een nieuwe 'keur op de graven'. Er waren namelijk 'onenigheden' ontstaan over de graven in de kerken. De burgemeesters besloten nieuwe grafboeken te laten aanleggen waarin iedereen voor twintig stuivers zijn familiegraf kon laten overboeken om die voor de eigen naasten te reserveren. De eigenaren kregen daarmee tevens de toezegging dat hun graf niet zou worden geopend zonder hun toestemming. Kennelijk hadden de grafmakers in de chaos iets te voortvarend gehandeld bij het onderbrengen van de vele doden.

Overledenen aan de pest moesten binnen 24 uur begraven worden en andere doden binnen 36 uur. Alle begrafenissen van pestslachtoffers moesten plaatsvinden voor acht uur 's ochtends of 's middags tussen één en drie. Op zon- en biddagen moest de kerk tijdig gereinigd worden voor de predicatie. Als er een vroege dienst was, mocht er die ochtend niet begraven worden. Vanwege het vele werk kregen de doodgravers en dragers dubbel loon.

Vrouwen mochten volgens de verordening geen begrafenissen bijwonen. En ook mocht men bij begrafenissen geen partijtjes geven waarbij kinderen op zoetemelk of andere lekkernijen getrakteerd werden. Ook de gewoonte

van het ‘pelledrinken’ van de dragers van de kist werd bij verordening bestreden. De vraag is of al deze zaken wel naar de letter werden nageleefd, want vrijwel elke boedelbeschrijving van pestslachtoffers bevat bij de doodschulden een rekening voor het gedronken bier op de begrafenis en een gift voor de ‘gebuyren’. Men liet elkaar dus niet geheel in de steek. Ook was het in tijden van de pest verboden ‘rozenhoeden, ruikers, bloemen of enigerlei takken met kruiden of gekleurde of geschilderde bloemen’ te leggen op het kleed of pelle over de kist. Planten, en zeker verlepte en rottende planten, werden gezien als een bron van de ziekte. Een van de eerste dingen die verboden werden tijdens pestuitbraken was het venten met pruimen en ‘onrijp afval van boomvruchten’.ⁱⁱⁱ

Verder werden de voorschriften herhaald om in geval van pest zes weken binnen te blijven, kinderen van school te houden, de nering te staken en de huizen te merken. Ieder moet de zieken in zijn eigen huis houden of op de plaats die daarvoor in zijn huishouden bestemd is. Anders kan hij de zieke naar het pesthuis brengen. Niemand mocht zieken van zijn familie in een eigen of gehuurd huis onderbrengen of laten logeren, behalve in huizen langs de vesten, aan weerszijden van de Geerweg, het Rietveld ten oosten van de houtbrug en in de veststegen naar de Harmenkokslaan, de oostzijde van het Oosteinde en ten zuiden van het achterste deel van de Gasthuislaan, kortom de armenbuurten aan de buitenkant van de stad. Daar was het volgens oud gebruik toegestaan besmette personen tegen betaling (mag men aannemen) in huis te nemen. Ook na de oprichting van het pesthuis bleef deze mogelijkheid van kracht.

Het stadsbestuur vaardigde ook hygiënische maatregelen uit, zoals de verplichting het vuilnis uit huizen van pestlijders te begraven. Pas zes weken nadat de laatste dode uit een huis was gedragen, mocht huisraad opgehaald en opgeruimd worden. Kleding en beddengoed moest buiten de stad op de Nieuwe Laan verbrand worden. Grafmakers merkten de huizen met een witgeverfd bord met een zwarte streep.

Gods toorn en gramschap

De pest bleek een uitgelezen middel om het volk te disciplineren. Volkskermissen in de Pieterstraat, Harmenkokslaan en de Ham werden verboden. Op aandrang van de kerk, die zich ergerde aan vechtpartijen en ‘andere onbehoorlijkheden’ op dit soort ‘particuliere kermissen’, voerde het stadsbestuur al jaren strijd tegen deze volksfeesten en zag het in de pest een goede aanleiding deze voorgoed de kop in te drukken. Nu werd in verband met de pest niet langer toegestaan hoeden, kransen, wijngaardranken en dergelijke van groen in de straten op te hangen en daaromheen danserijen, gezangen en samenscholingen te houden. Overtreders werden drie dagen in de diefput op water en brood opgesloten. Eerder al was er begin juli een algemene biddag om ‘*Gods toorn en gramschap tegen deze lande over zekere moedwillige en overdadige zonden*’ te bezweren en die ging gepaard met een oproep tot onthouding van ‘*klootschieten, tappen, drinken en andere diergelijke lichtvaardigheden*’.

In september kondigden schout en schepenen op advies van de burgemeesters opnieuw een algemene vasten- en biddag af, nu specifiek met het oog op de pest: *'Alzo Godt de Heere Almachtig zijn vaderlijke hand over deze stad uitgestrekt heeft om de zelve niet alleen te bedreigen en te kastijden met zwakke neringe (...) maar ook met de haastige en besmettelijke ziekte die als een kromme sikkel des doods zonder aanzien van personen, zowel jong als oud, de sterken zowel als de zwakken afmaait en dat men ogenschijnlijk ziet dat Gods rechtvaardige toorn over deze stad veroorzaakt door den mensen boosheid en zonden hoe langer hoe meer ontsteekt en brandt waardoor het meer dan tijd is dat ieder afkeer van zijn boze wegen en zich tot God den Heer bekeert. Daarom wordt ieder opgeroepen te bidden 'dat Hij deze plagen wil afwenden en weer Zijn vriendelijk aangezicht en milder goedertieren wil tonen'*. Op die biddag tegen de 'grausame sieckte der pestilentie' waarmee 'de Heere zijn volk kastijdt', moest al het handwerk rusten en waren alle lichtvaardigheden, ook tappen en drinken verboden.

Medische zorg

Het overheidsingrijpen was vooral gericht op het indammen van de epidemie door afzondering van patiënten, beperking van het sociaal verkeer, scherp toezicht op verdacht voedsel en bestrijding van onhygiënische toestanden, vanwege de 'kwade dampen' ('miasma') die volgens de geldende medische theorieën uit die tijd voor de verspreiding van de ziekte verantwoordelijk zouden zijn. Daarbij was in de verordeningen aanzienlijk meer belangstelling voor rottend voedsel dan voor ongedierte, zoals ratten. Zij werden zelden of nooit als mogelijke oorzaak genoemd. Wel stond oude kleding en gebruikt beddengoed onder zware verdenking, omdat daarin de lucht van de ziekte zou 'blijven hangen'. Het was natuurlijk een broeinest voor besmettelijk ongedierte, maar dat werd met de 'kwade lucht' niet bedoeld.

Op grond van de toenmalige medische kennis gaf Van Foreest overigens in zijn tijd het stadsbestuur in onze ogen al heel nuttige adviezen zoals het schoonmaken van de straten en het doorspoelen van de grachten, omdat hij in het warme stinkende water vissen en kikkers naar de oppervlakte zag komen. Maar de befaamde arts wees ook op voortekenen als een komeet in 1556, die op een verontrustende manier de dierenriem doorsneed. Mocht iemand zichtbare pestbuilen hebben, dan was het recept van Van Foreest om die in te smeren met een papje van uien en mosterd en de koorts goed uit te zweten. Hedendaagse medici weten dat de pest een bacteriële infectie is (*Yersinia pestis*), die zich via rattenvlooiën verspreidt, althans dat hebben zij eind negentiende eeuw vastgesteld bij toenmalige epidemieën in Azië. Maar in de zeventiende eeuw stonden medici vrij machteloos tegenover de individuele zieke.

Naast de repressieve aanpak kende de stad een in onze ogen vrij modern stelsel van medische voorzieningen die voor ieder beschikbaar waren. Dat diende mede om het uit de hand lopen van epidemieën te voorkomen. Zo

kende de stad in elk geval sinds Van Foreest twee bezoldigde stadsdoktoren en stadschirurgijns en een pestmeester, die allen verplicht waren de armen gratis te helpen.

In het begin van de epidemie, op 21 juli 1624, was echter juist de 36-jarige veelbelovende stadsdokter Willem van der Meer begraven, de hoofdpersoon van het schilderij *de Anatomische les* van Van Mierevelt. Het is de vraag of hij aan de pest is overleden, maar het kwam in ieder geval hoogst ongelegen. De stad moest in allerijl op zoek naar twee nieuwe stadsdoktoren om de armen in deze gevaarlijke tijden kosteloos te helpen, omdat ook Jacob Vallensis, inmiddels hofarts van de Oranjes, zijn functie als stadsarts neerlegde. Veertien dagen later werden mr. Johan van der Well en mr. Gijsbrecht van der Houve benoemd.

Kort tevoren was Jan Houtmans tot de nieuwe pestmeester benoemd op een tijdelijke aanstelling voor 220 gulden per jaar en gratis huisvesting met de instructie om alle lijdens aan *'den crancken vande peste offte smettende sieckte, leggende int Gasthuys offte Pesthuys, daerover te ghaen ende die te cureren naer zynen vermogen'*. De *'armen ende schaemelen'* moest hij daarbij helpen *'om goodtswille ende sonder yet vanden selven te eysschen ofte nemen'*. Van de *'rijcke ende ghestaede'* patiënten die hij wist te genezen met Gods hulp mocht hij 24 gulden honorarium vragen. Maar kwamen zij te overlijden dan mocht hij slechts zes gulden vragen. Op 5 september 1624 werd vanwege de omvang van de crisis tijdelijk voor zes maanden nog een tweede pestmeester benoemd: Symon Joosten Imbrecht. Hij werd na de epidemie pestmeester ten plattelande.

Mr. Dirck van der Well, broer van de stadsarts, werd de nieuwe stadschirurgijn. Een half jaar later, op 13 februari 1625, zou hij echter al in zijn graf liggen, wellicht in de nasleep van de pest. Ook een andere chirurgijn, mr. Dirck van der Bilt, kwam in november 1624 te overlijden. Stadsdokter Van der Houve verloor zijn vrouw en twee kinderen tijdens de epidemie. Andere opvallende overledenen waren de predikant Isaac Hagius (en een kind van hem) en de notarissen Franck van Uyttenbrouck en Pouwels Viruly. Notarissen maakten tijdens de pest overwerk met de vele testamenten die mensen op het laatste moment wilden vastleggen en met het beschrijven van boedels van overledenen.

Onrust in het pesthuis

Van Foreest beschrijft dat pestlijders soms in de wildste verwarring raakten en hun zelfbeheersing verloren. Opname in het pesthuis ging dan ook niet altijd zonder spanningen gepaard, blijkt uit de ordonnantie op de Gave Gods van 6 april 1567. De verordening spreekt van diverse ongeregelheden en lastigvallen van gasthuismeesters door *'lieden uit de schamele gemeente die van de pest en de gave Gods besmet zijn'*. Om dat te beteugelen kwam er een strenge intake-procedure. Verder werd verordonneerd dat patiënten zich beleefd hadden te gedragen en gehoorzaam de bevelen en ordonnaties van de bewaarders of moeders dienden op te volgen. Ook mocht niemand *'bewindvoerders, bewaarsters of moeders met onmanierlijke of onbehoorlijke woorden*

bejegenen ende alle andere personen in t genoemde gasthuis qualijk toespreken of rebelleren'. Wie nog langer zieken bij de gasthuismeesters thuis aan de deur bracht, zoals kennelijk gebeurde, werd verbannen uit de stad.

Patiënten die in het pesthuis wilden worden opgenomen moesten zich eerst door de pestmeester laten onderzoeken en zich laten onderwijzen in de regels van het huis. Ook moesten zij destijds – voor de Reformatie – gebiecht hebben bij hun pastoor en van hem de sacramenten van de 'heilige kerke' ontvangen hebben. Pas daarna kon de familie zich met een verwijsbriefje van de pestmeester vervoegen bij de gasthuismeesters met een verzoek om opname. Toegelaten patiënten mochten vervolgens alleen 's morgens tussen zes en acht uur naar het pesthuis gebracht worden, of 's avonds tussen vijf en acht uur en zij moesten gaan liggen op de plaats die hen werd aangewezen. Manspersonen mochten niet bij de vrouwen komen, en vrouwen niet bij de mannen, op straffe van uitzetting. Wie herstelde, mocht meenemen wat tot zijn 'rugghe' behoorde. Maar van overleden pestlijders vervielen alle bezittingen aan het pesthuis. Bezoek van familie aan de patiënten was toegestaan, maar alleen 's middags van 2-3 uur en met toestemming van de bewaarders of de moeder van het pesthuis.^{iv}

Volgens de zeventiende-eeuwse geschiedschrijver Van Bleywijck liet de behandeling in het pesthuis in 1624 veel te wensen over. Zieken die in coma raakten werden haastig dood verklaard en begraven, zonder deugdelijk onderzoek. Hij vertelt een verhaal van een man die al tien uur in zijn kist had gelegen en op het kerkhof weer bijkwam en zo luid begon te roepen en met zijn voeten tegen de kist te trappen dat omstanders het hoorden. Toen hij bevrijd was en weer lucht kreeg, beklagde hij zich luidkeels over de vader en moeder van het pesthuis. Het voorval bracht volgens Van Bleywijck zo'n beroering in de stad te weeg dat die twee hun baan kwijtraakten en door anderen werden vervangen.

De veronderstelling dat vrijwel niemand het pesthuis levend uitkwam, is dan ook niet juist. Helaas zijn vrijwel alle archieven van het Delftse pesthuis verloren gegaan, maar van de pesthuizen in Rotterdam en Gouda zijn die wel ten dele bewaard gebleven. Uit onderzoeken daarin blijkt dat bijna de helft van de zieken de instelling weer wist te verlaten, meestal na een verpleging van een tot twee maanden. In beide steden was de epidemie aanzienlijk minder hevig dan in Delft, maar ze duurde wel langer. Ook in Delft zullen dus nog veel meer mensen besmet moeten zijn geweest met de 'heete sieckte', dan blijkt uit het aantal doden.

Wie betaalde dat?

De medische voorzieningen, inclusief het pesthuis, werden destijds niet gefinancierd uit belastinginkomsten of verzekeringen, maar kwamen in principe voor rekening van het Gasthuis. Het betaalde dat uit inkomsten uit zijn vermogen, vooral bestaande uit landerijen die het door schenkingen en uit erfenissen had verworven. Begin zeventiende eeuw was de omvang daarvan zo'n 700 tot 800 hectare. Nu boerde de landbouw goed dankzij de groeiende steden in die tijd en stegen de pachtprijzen dienovereenkomstig. In 1600 brachten die landerijen 8.000 gulden per jaar op, in 1650 ruim het dubbele. Toch zullen alle pestuitgaven van 1624 de jaarlijkse inkomsten fors

hebben overschreden. Nu was het bij sociale instellingen een bekend gegeven dat tegenover heel stabiele jaarlijkse inkomsten zeer onberekenbare uitgaven stonden, als gevolg van de wisselende noden. Daarop werd geanticipeerd door in rustiger jaren te sparen en in geval van crisis bij particulieren geld te lenen dat in beter tijden geleidelijk werd afgelost. Als de nood erg hoog was werd met toestemming van het stadsbestuur ook wel eens een deel van de bezittingen te gelde gemaakt. Dat laatste is in 1624 niet gebeurd. Ook van de kosten die de stad heeft moeten maken tijdens de crisis is uit de overgebleven stadsrekeningen geen goed beeld te krijgen. Wel zijn in het 'Uitgeefboek' van de stad aanstellingen te vinden van een nieuwe stratenmaker, baggeraars voor het uitdiepen van de grachten en schoonmakers en schoonmaaksters van straten en pleinen, maar een heldere rekening van alle kosten ontbreekt.

Daarnaast is ook de vraag hoe de bevolking al die maanden is doorgekomen als ze volgens de officiële voorschriften de deur niet uit mochten en hun nering gesloten diende te houden. Velen zullen daarbij toch op ondersteuning zijn aangewezen. Bij de Kamer van Charitate, de stedelijke armenzorg, is ook al weinig daarover terug te vinden. Wellicht kwamen die kosten ook voor rekening van het Gasthuis. In elk geval voedde dat de mensen die in het pesthuis waren opgenomen en dat zal mede een van de redenen zijn dat velen zich daar meldden.

Effect op de samenleving

Als minstens één op de vijf inwoners in een half jaar tijd overlijdt, moet dat grote invloed hebben gehad op het functioneren van de samenleving. Te meer daar ook het vitale deel van de bevolking door de epidemie relatief zwaar getroffen werd. Huizen raakten onbewoond, banen werden niet meer vervuld, kinderen bleven verweesd achter. Hoe wist de stad zich van die wond te herstellen? Uit bevolkingcijfers valt dat niet af te lezen, want die zijn er in de zeventiende eeuw niet, behalve de volkstelling van 1622.

De bierindustrie, voordien de kurk van de plaatselijke economie, was al enige tijd tanende en heeft zich na 1624 niet meer echt kunnen herstellen. Maar de handel op Indië en de piraterij in de West boden alternatieven. Er zal op veel terreinen tijdelijk een tekort aan arbeidskrachten zijn ontstaan. Een glimp vangen we op in de consentboeken van het stadsbestuur als we zien dat de bestuurders er eind 1624 een dagtaak aan hadden om allerhande nieuwe bierkruiers, turfstonsters, korenmeters en appeltelsters te benoemen. Functies waaraan geen overheidssalaris verbonden was, maar waarvan de benoeming wel een beschermde positie inhield. De een zijn dood was hier letterlijk de ander zijn brood. Als er in de stad twee gerenommeerde zilversmeden overleden, was er natuurlijk weer plek voor minstens een nieuwe.

Het aantal bedeelde gezinnen daalde van 817 in 1624 naar 675 in 1625 en tot 644 in 1626, bij elkaar een daling van 20 procent. Dat is dus evenveel als er van de bevolking overleden was, en daaronder bevonden zich relatief

veel armen. Maar vanaf 1627 steeg het aantal klanten van de armenzorg weer en in 1630 was dat aantal met 808 weer op het oude niveau.

Dipje op de woningmarkt

Hoe snel werden de leeg gekomen huizen weer bewoond? Veel sporen van grote leegstand onder de woningen in de armere buurten zijn niet te bekennen. In de eerste helft van de zeventiende eeuw lag de gemiddelde huizenprijs in Delft op circa 1.200-1.400 gulden. In het begin van de eeuw was de vraag naar woningen het grootst. Vanaf 1620, dus al voor de pest van 1624, begon de prijs zichtbaar te dalen, blijkt uit de registers van de 'Duit op de Gulden', een belasting ten behoeve van de armenzorg op de overdracht van huizen ter grootte van een duit (1/8 stuiver) op elke gulden van de verkoopprijs.

De prijs van de goedkopere woningen beneden de duizend gulden, ruim de helft van de woningmarkt en vooral huurwoningen, daalde van gemiddeld 420 gulden voor en tijdens de epidemie tot circa 335 gulden in de jaren 1627-1628 daarna (een daling van 20 procent). In 1630 was de prijs echter alweer gestegen tot 473 gulden en in 1633 was de prijs weer gelijk aan die van 1622. De prijs van middenklasse woningen tussen de 1.000 en de 2.000 gulden veranderde weinig en bleef ongeveer 1.400 gulden per huis. Bij de duurere panden aan de betere grachten was het prijsverloop wat wisselvalliger, waarschijnlijk het gevolg van het kleine aantal verkopen per jaar. Maar ook daar daalden de prijzen, van gemiddeld 3.540 gulden in 1624 naar 2.674 gulden in 1625 (20 procent), om vanaf 1628 alweer te herstellen.^v

Huwelijksmarkt en geboortegolf

De eerste anderhalf jaar na de pestepidemie nam de trouwlust behoorlijk toe. In 1625 stapten van de uitgedunde bevolking 375 paren in het huwelijksbootje, tegen gemiddeld 220 in de jaren voor de pest sinds 1620. Het aantal weduwnaars en weduwen dat opnieuw een huwelijk aanging was in 1625 met 234 paren zelfs driemaal zo hoog als voor de pest (76). Daarna nam dat aantal geleidelijk af. In 1626 trouwden 151 paren, in 1627 102. In 1628 was het met 67 paren al weer gezakt tot onder het niveau van voor de pest. Het aantal huwelijken van jongeren die beiden voor het eerst trouwden steeg, ondanks de afgenomen bevolking ook iets. In de jaren voor de pest ging dat om 130 paren per jaar, in de jaren na de pest schommelde dat tussen de 135 en de 147.^{vi}

In de drie jaren na de pest kwam bij 30 tot 40 procent van de huwelijken een of beide partners van buiten Delft. Maar dat wijst niet op een spectaculair toegenomen immigratie, want in de vier jaar voorafgaand aan de pest kwam ook al bij gemiddeld een op de drie echtparen een of beide partners van buiten de stad.

De sterfte was na de pest een aantal jaren duidelijk lager dan daarvoor. De bevolking was immers stevig uitgedund. De sterfte daalde van jaarlijks gemiddeld 635 sterfgevallen in de 5 jaren ervoor tot gemiddeld 515 in de jaren erna. Het aantal geboorten kwam echter na een inzinking in 1625 al gauw weer op het niveau van voor de epidemie. Dat had tot gevolg dat er vooral in de jaren 1626-1628 een hoge natuurlijke groei was van de eigen bevolking (met ruim 200 per jaar). Dat was voor de stadssamenleving in de zeventiende eeuw vrij ongewoon, want doorgaans stierven er jaarlijks zo'n honderd mensen meer dan er geboren werden en kon de bevolking alleen op peil blijven door voortdurende immigratie.

Verbazend snel herstel

Het lijkt erop dat de autoriteiten min of meer gewend waren aan de geregeld terugkerende calamiteit en er volgens vast recept op reageerden. Verder spraken ze er kennelijk liever zo weinig mogelijk over in een poging de maatschappelijke paniek zoveel mogelijk te bezweren. De kerk droeg daaraan in woord en gebed ook haar steentje bij. God had nu eenmaal zo beschikt.

De omvang van de sterfte als gevolg van een zware pestepidemie laat zich voor hedendaagse beschouwers bijna niet beschrijven. Toch is het even verbazend hoe snel de stad de ramp te boven lijkt te zijn gekomen. Na een jaar of vijf lijkt vrijwel alles weer bij het oude. Voor een stad die reeds met economische stagnatie te kampen had, zou zo'n calamiteit vermoedelijk desastreuzer hebben uitpakkt, gezien het permanente sterfteoverschot in die jaren. De meeste Hollandse steden bevonden zich echter in deze periode, waarover nog veel gegevens over de pest te achterhalen zijn (vanaf ongeveer 1550 tot 1666), over het algemeen in de bevoorrechte positie dat ze tegen een stootje konden. Zo ook Delft.

Bronnen

Stadsarchief Delft

Doop-, Trouw- en Begraafboeken van Delft (archieffnummer 14); open data DTB Begraven Delft, 1593-1811.

Weeshuis der Gereformeerden binnen Delft (archieffnummer 201), nr. 975, Kinderboek 1591-1624.

Kamer van Charitate (archieffnummer 447), nr. 367, Registers van de Duit op de Gulden.

Oude en Nieuwe Gasthuis (archieffnummer 97), nr. 378 en 405, Gasthuisrekeningen van 1600 en 1650.

Stadsarchief (archieffnummer 1), Keurboeken van de stad Delft; Memoriaalboek burgemeesters.

Literatuur

- Beck, David, *Spiegel van mijn leven, Haags dagboek 1624*. Hilversum, 1993.
- Bleyswijck, Dirck van, *Beschryvinge der stad Delft*. Delft, 1667.
- Bosman-Jelgersma, H.A. (red), *Pieter van Foreest, De Hollandse Hippocrates*. Krommenie, 1996.
- Brunner, H.G.H., 'Pestepidemieën van de 15^e tot de 17^e eeuw te Rotterdam', in: *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde*, 90. 1946.
- Buisman, J., *Duizend jaar weer, wind, en water in de Lage Landen*. Deel IV. Franeker, 2000.
- Burri, Ralph, *Die Delver Pest von 1557 nach den Beobachtungen von Petrus Forestus*. Zürich, 1982.
- Buwalda, J.M. en E.O. Buwalda-Prey, 'Eenige gegevens over de pest te Gouda in de 17e eeuw', in: *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde*, 83. 1939.
- Ekamper, P. en G. Buzing, 'Delfts blauwe dood: de gevolgen van de cholera in de negentiende eeuw', in: *Demos*, 29. 2013.
- Naphy, W. en A. Spicer, 'De grote pest van Londen 1665', in: *De Pest*. Amsterdam, 2007.
- Noordegraaf, L. en G. Valk, *De Gave Gods, De pest in Holland vanaf de late middeleeuwen*. Bergen, 1988.
- Oosterbaan, D.P., 'De pest in Delft', in: *Tijdschrift voor Ziekenverpleging*, 9. 1955.
- Oosterbaan, D.P., *Zeven eeuwen geschiedenis van het Oude en Nieuwe Gasthuis te Delft*. Delft, 1954.
- Soutendam, J., *Een wandeling langs Delfts straten en grachten in 1600*. Delft, 1882.
- Vlis, I. van der, *Leven in armoede*. Amsterdam, 2001.
- Vlis, I. van der, *'t Weeshuys binnen Delft*. Delft, 2017.
- Wiel, K. van der., 'Zicht op Delft in de 17de en 18de eeuw', in: *De snijkunst verbeeld*. Zwolle, 2002.

Noten

ⁱ Weeskamerboedel nr. 1824 van zilversmid Pieter van der Poel.

ⁱⁱ www.achterdegevelsvandelft.nl Wijnhaven 6.

ⁱⁱⁱ Ordonnantie tegen de heete sieckte van 6 augustus 1601, Ve Keurboek, folio 119v, die in VIe Keurboek op 22 juli 1624 opnieuw werd bekrachtigd.

^{iv} IIe Keurboek folio 352, Ordonnantie op de Gave Godts, 6 april 1567.

^v Berekeningen op basis van de Registers van de Duit op de Gulden over de jaren 1622-1633 (waarbij helaas enkele jaren ontbreken).

^{vi} Berekeningen op basis van de trouwboeken van de Oude en Nieuwe Kerk voor de jaren 1620-1629.

Bijdrage gepubliceerd in het Jaarboek 27 – 2017 van de Historische Vereniging Delfia Batavorum:

Kees van der Wiel en Peter Ekamper (2018),

Kromme sikkels des doods, of de pest van 1624 in Delft. In: *Jaarboek Delfia Batavorum 2017*, jaargang 27. Delft: Historische Vereniging Delfia Batavorum, pp. 75-95.